

potom předurčuje charakter zde publikovaných antropologických textů.

Zatímco příspěvek Hany Červinkové se vyjadřuje obecněji k možnostem antropologie ve střední Evropě, texty Andrése Barrery-Gonzálese a Petra Skalníka se vztahují především k otázce, „co a jak učit (v antropologii Evropy)“. Pohledy, které nabízejí, jsou odlišné, a pokud bychom chtěli uvažovat o sborníku jako o textu konceptualizujícím zaměření antropologie Evropy, pak dokonce protichůdné.

Andrés Barrera-González se ve svém příspěvku zaměřuje na dva problémy: proč se zabývat antropologií Evropy a jak se jí zabývat. Pokud jde o otázku, jak zkoumat Evropu, což znamená především jak Evrope rozumět, Barrera odmítá esencionalizující přístup pracující s představou Evropy jako jedinečné entity. Evropa představuje spíše kontext. Tato pozice se pak projevuje v Barrerou předkládaném sylabu pro kurz antropologie Evropy, kde vedle důrazu na otázku, *co* to je Evropa, nalezneme i diskusi o tom, *jak* je. Argumenty zdůvodňující, proč antropologicky zkoumat Evropu, však do značné míry splývají s upozorněním na potřebu oživení metodologické a teoretické debaty o antropologii samotné. Kromě požadavku na propojení této debaty s výzkumem (a výukou) však zůstávají jednotlivá sdělení na úrovni poměrně obecných tezí. Závěr Barrerova jinak zajímavého a podnětného textu tak poukazuje na rizika spojená s publikováním materiálů primárně určených k otevření diskuse.

Příspěvek Petra Skalníka o re-studiích komunit v Evropě představuje fundovaný a obsáhlý přehled různých návratných výzkumů, které bez ohledu na akademický background a sebezaražení výzkumníka přispěly k prohloubení této optiky v rámci jednotlivých společenskovedních disciplín. Skalníkův přehled je ohromující a zmiňované výzkumy lokalizované napříč celou Evropou napovídají, že téma může představovat intelektuální výzvu i pro historiky oboru. Nicméně na tomto místě je

nutné upozornit na problém, který může lépe osvětlit povahu diskuse o Evropě mezi antropology a také v jejím rámci představuje potenciálně sporný až zlomový bod.

Pokud má být jedním z cílů antropologie Evropy (opakované) zkoumání lokálních, většinou rurálních společností, které nám může pomoci osvětlit tradiční hodnotové systémy a vzorce jednání, zpřístupnit dlouhodobou perspektivu a vymanit se tak např. ze synchronní pasti, která je na nás jako na výzkumníky lícena v okamžiku našeho pobytu v terénu, potom jsme konfrontováni s otázkou, jestli tato opětovnými studiemi získaná perspektiva zohledňující takřka braudelovský dlouhý čas nepředstavuje vlastně skrytě esencionalizující praktiku. Tím nechci říci, že by takový přístup neměl své oprávnění nebo že by nemohl být přínosný. Domnívám se jen, že v okamžiku, kdy se na Evropu začneme ptát prostřednictvím návratných výzkumů, poklesne náš zájem o aktuální politické procesy – čímž do značné míry ochudíme antropologický výzkum politična – a přispějeme k petrifikaci obecně předkritického porozumění tomu, čím/jaká Evropa po stránce geografické, politické i etnické vlastně je.

Názory a pohledy, které recenzovaný sborník předkládá, neznějí unisono. Jako publikované materiály z workshopu zůstávají i nadále texty, které mají především podnítit diskusi. Tomu, že se jim to daří, snad nasvědčuje i tato recenze.

Jakub Grygar

Sibelan E. S. Forrester, Elena Gapova, Magdalena J. Zaborowska (eds.): *Over the Wall / After the Fall: Post-Communist Cultures Through an East-West Gaze* Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press 2004, 336 s.

Konec komunismu ve východní Evropě byl historickou událostí současně materiální, jež vnesla významné změny do každo-

denní zkušenosti lidí, a konceptuální, která způsobila neméně dramatický zlom paradigmat. Po něm už nebylo možné rozdělovat Evropu na „nás“, kteří jsme dobří, protože nejsme ti špatní „oni“, na Východ proti Západu nebo naopak podle toho, na které straně velkého předělu jsme žili. Dnes se věci mají jinak: je po pádu a překročili jsme zeď. Nacházíme se v nezmapovaných prostorech a časech – jak na sociopolitické rovině nejasných sociálních procesů, k nimž nyní dochází v zemích východní Evropy, tak také na rovině teoretické, ježto teprve musíme objevit, jak můžeme o tomto regionu mluvit, aniž bychom se vraceli k nadbytečnému paradigmatu Východ-Západ. Recenzovaný sborník se obdivuhodným způsobem pokouší využítžitých zkušeností přispěvatelů, kteří mají hluboké vazby k různým východoevropským zemím, jako východiska k vyřešení hlavolamu, jak myslet východní Evropu mimo iluzorní dualismus Východ-Západ. Obtíže spojené s tímto pokusem jsou nesmírné.

To se stává patrným již v zajímavém úvodním textu, v němž editorky sborníku Sibelan Forrester, Elena Gapova a Magdalena Zaborowska líčí obtíže spojené s pokusem přesně vymezit, o čem tato kniha vlastně je. Jak lze vymezit východní Evropu jinak než jako nezápadní, a tedy trochu pozadu, trochu na okraji? Z časového hlediska se jako nejvhodnější jeví přívlastek „postsocialistická“, avšak i on má své nedostatky. Zprvce přehlíží skutečnost, že východní Evropa byla chápána jako oblast vyznačující se barbarstvím a chaosem v protikladu k Západu a jeho osvícenskému projektu již dávno před zásahy marxismu. Zadruhé tento termín sugeruje homogenitu komunismu v této části Evropy. Tím je však naprosto popřen fakt, že komunismus ve východní Evropě byl na prvním místě a především projektem ruského imperialismu, který se proto velmi lišil od komunismu v samotném Rusku. Přehlíží také místní kulturní rozdíly mezi řekněme Rumunskem a Polskem, mezi hornatými

a hornickými oblastmi, mezi městy a venkovem nebo mezi zkušenostmi žen a mužů. Má také neblahou tendenci ignorovat pozitiva společných prostor mezi domy stavěnými za komunismu nebo výbornou úroveň vzdělanosti obyvatelstva, jež nebyly o nic méně součástí společností komunistické východní Evropy než nedostatek zboží v obchodech nebo cenzura médií, které jsou všeobecně považovány za jejich definující znaky. Právě tuto homogenitu myšlení o východní Evropě se sborník čtrnácti textů pojednávajících o napětích uvnitř místní kultury v různých zemích regionu snaží překonat.

Základním krokem k dosažení tohoto cíle, jak přesvědčivě ukazuje úvod ke sborníku, je dívat se na komunistické země východní Evropy, když se nyní k jejich komunismu připojila předpona „post-“, z hlediska globálních vzorců rasového, sexuálního a ekonomického vývoje. Pro osoby, jako je sám recenzent, který nyní žije v Polsku, a pro všechny, kteří v tomto regionu vyrostli, je jasné, proč jsou otázky související s jejich společnostmi a kulturami tak naléhavé. Většinou se však k nim přistupuje z pozice selhání daného národa nebo státu, jako když se klade otázka „co špatného se to děje s Polskem?“ Lišila se však kvalitativně deprivace způsobená sovětským systémem od nedostatku svobody v koloniálním systému, v patriarchální společnosti nebo od absence ekonomické volby? Jednou z motivací pro trefnou poznámku editorů, že raději používáme termín „post-komunistický“ než zastaralé označení „Druhý svět“, je skutečnost, že není zřejmé, že by První a Druhý svět navzájem vůči sobě stály ve vztahu opozice, ani že Druhý svět od Třetího odděluje něco jiného než regionální zaslepenost a vágně rasistické lpění na Evropě. To může vyvolat jinou otázku, jíž se sborník věnuje jen okrajově, a sice jak se určují hranice pro projekty tohoto druhu. Vzhledem k historii brutálního ruského imperialismu v této oblasti se dá pochopit, proč je Rusko

z východní Evropy vyloučeno, avšak vzniká tak riziko, že se převtělí v strašidlo, které Evropu bude pronásledovat. Musíme si opravdu zvolit mezi Evropou a Ruskem, jak si zřejmě myslí většina místních politiků? A co Kazachstán, Gruzie nebo Arménie: znamená jejich nepřítomnost ve sborníku, že pád zdi měl mimo jiné za následek, že byly odsunuty z Druhého světa do Třetího?

Eseje shromážděné v recenzované knize se zaměřují na chybné reprezentace, interakce a rezistence vytvářené Západem na východě Evropy, a tím kladou mnohé otázky. David Houston kupříkladu píše o budově ING banky slavného losangeleského architekta Franka Gehryho v Praze (tzv. tančící dům, spoluautorem projektu je českochorvatský architekt Vlado Milunić – pozn. překl.). V této stavbě Gehry spojil vstřícná gesta vůči kontextu pražské architektury s radikálně okázalou skulpturální performativitou. Houston tvrdí, že Gehryho dům vnáší do tohoto specifického kontextu hodnoty okázalosti a individualismu, a v důsledku toho představuje příklad nové architektonické kolonizace Západem. Rovněž se pak lze podívat architektonické necitlivosti projevované místními developery a architektky ve městech jako Lvov nebo Moskva. Magdalena Zaborowska ve svém textu neméně přesvědčivě vyzdvihuje potřebu komplexní historické citlivosti pro architektonické čtení současné Varšavy. Činí tak během procházky po památkách tohoto města: neviditelné židovské město, až příliš viditelný socialistický realismus a odvážná budova nové knihovny Varšavské univerzity. Avšak lze její volání po potřebě historické zakořeněnosti pro porozumění kupříkladu poválečnému nadšení mnohých Poláků pro Palác kultury, nejvýznamnější příklad sovětského imperialismu v Polsku, usmířit s okamžikem, kdy se vynořuje touha po univerzální objektivitě? Ač knihovna Varšavské univerzity vytváří bohatý, mnohohrstevnatý a demokraticky naladěný text, jak zapadá do tapiserie mės-

ta? A není sama skutečnost, že ji slavnostně otevíral Bill Clinton, ideologickým ukazatelem, na který není radno zapomínat? Zajímalo by mne, jak by Zaborowské rozbor Paláce kultury a univerzitní knihovny vyzníval ve srovnání s hrdostí, již projevoval běloruský řidič minibusu, když ztišil pop linoucí se z rádia a ukázal cestujícím na novou národní knihovnu, již Lukašenko nechal vybudovat v Minsku.

Co se týče nejen architektury, ale také umění a kultury, sborník vypráví místní příběhy, které by jistě, kdyby jen mohly být vyřčeny hlasitěji, ovlivnily všeobecné chápání umění a kulturních praktik. Paul Krainak, který píše o postkomunistickém konceptuálním umění na Slovensku, zjišťuje, že má své vlastní specifické odstíny a způsoby komunikace. Zejména je podle Krainaka nutné k němu přistupovat v rámci širšího historického vyprávění, aby bylo kupříkladu možné pochopit, že díky tomu, že slovenské publikum ví, co to je cenzura, mohou mít ticho a zámky komunikativní sílu a nutit nás přemýšlet o tom, co nelze říci nebo zmizelo. Další autorka Liza Whitmore ukazuje, jak se neoficiální subkultura východoněmeckých spisovatelů náležející k Prenzlauer Berg Szene (umělecké komunity a subkultury působící ve stejnojmenné čtvrti bývalého východního Berlína – pozn. překl.) vypořádala se systémovou změnou. Autorka dokládá, že mnoha členům této skupiny se podařilo využít jejich zkušenosti marginalizace a útlatu z dob NDR k tomu, aby pro sebe v novém systému našli tvůrčí uměleckou polohu opět na okrajích společnosti, a odhaluje tak jeho meze. Mark Andryczyk popisuje jedinečný fenomén lvovské bohémy na základě jejich různých interakcí s představami Západu: Polskem, severoamerickou diasporou, vpádem kapitalistické popkultury nebo životem v „západních“ kavárnách ve Lvově samotném. Tyto vyvíjející se vztahy vytvořily bohatý prostor pro řadu zmatení, jichž místní umělci využili kupříkladu na skvělém festivalu Wyvykh-92, jež Andryczyk

popisuje jako okamžik ovládnutí Lvova a způsobů kulturní produkce bohémou: kéž by to jen bývalo trvalo déle...

Pokud však v bitvách Východu se Západem existují vítězství, dochází k nim zpravidla tehdy, když se Východ integruje do nyní převládající logiky trhu. Jak ve svém příspěvku o původně východoněmeckém nealko nápoji Club-Cola tvrdí Rainer Gries, tato značka se mohla stát znovu populární po pádu komunismu díky tomu, že dokázala proměnit socialistické trauma v kýč. Vyjadřuje totiž nespokojenost se slibů západní Coca-Coly a naplňuje potřebu místní komunitní identity. Text Haliny Filipowicz o polském divadle je o poznání smutnější – vychází z mylných západních představ o mystické duchovní hloubce polské divadelní tradice a z domácích inscenací, jež deprimujícím způsobem upravují západní hry do takové podoby, jež vyhovuje místním sexistickým stereotypům.

Jiným důležitým tématem sborníku je dopad médií na naše chápání východní Evropy. Pád zdi zahájil/zrychlil/signalizoval skutečný počátek globalizace a nadvlády vizuální kultury. Součástí tohoto stavu je převaha západních médií vyznačujících se sklonem chybně před západním publikem reprezentovat jiné, v tomto případě exotické východní jiné, jak se vším náležitým patosem ukazují Anca Rosu a Andalucina Borcila. Rosu kupříkladu ukazuje, že stereotypů o jiných se nedaří vyvarovat ani v USA výjimečně úspěšnému cestopisu Roberta Kaplana *Balkan Ghosts*, když líčí rozdílné vlastnosti společností, které navštívil. Užívání jazyka není nevinné a metafory mohou odkrývat stejně tak naše nejistoty o nás samotných, jako o našich vztazích k druhým. Borcila popisuje své silné pocity rozpolcenosti vznikající z rozporu mezi způsobem, jak je Rumunsko zobrazováno v americké televizi, zejména v dokumentárních filmech o tamějších sirotčincích a o rumunské revoluci, ale také v tisku a na výstavách, a svými zkušenostmi ze života v Rumunsku. Ukazuje, že v dneš-

ním světě globálních médií nastala hluboká krize schopnosti vyprávět o našem životě v Rumunsku nebo obecněji kdekoli ve východní Evropě. Tento závěr má rovněž neveselý příběh Carol Silverman pojednávající o bulharských zpěvačkách, které uchvátily publikum na Západě svým mystickým kouzlem domněle souvisejícím s archaickou lidovou podstatou jejich hudby. Jejich písně jsou však ve skutečnosti umělým městským výtvozem vzniklým v poválečné době bez reálného zakotvení v dějinách bulharského folkloru, který byl z velké části zničen komunistickým režimem. Navíc zpěvačky, jež vyhledávaly lidové písně vhodné k úpravě, byly trvale finančně vykořisťovány.

Jinou podobou vlivu západních médií na východoevropské společnosti, nebo chabé znalosti západních médií o těchto společnostech, již se ostatně dotýká i Borcila, je snaha Východoevropanů prokázat svou přítomnost v demokratickém světě. I když totiž Slovák Warhol řekl, že všichni se dočkáme svých patnácti minut slávy, a podnikaví litevští filozofové spočítali, že každý průměrný dospělý Litevec (tj. kromě dětí, opilců, zločinců atd.) se téměř určitě někdy objeví v litevské televizi, vliv jednotlivce na média zpravidla existuje pouze v národním rámci. Část vysvětlení pro obdiv, který Poláci chovají ke svému papeži, třebaže může být ještě unáhlené to zde tvrdit, lze hledat v tom, že představuje jejich obrovský mediální úspěch. Neobyčejně strhující a současně velmi smutný příběh na toto téma vypráví ve sborníku Bill Johnston, který se věnuje nezadržitelnému nástupu výuky angličtiny v Polsku po roce 1989. Od odmítání vnucované ruštiny k touze naučit se anglicky jako cestě k tržní a demokratické svobodě je logika tohoto příběhu bezchybná. Skutečnost, že nadvláda angličtiny je současně „autoritativním i vnitřně přesvědčivým diskurzem“, nemění nic na tom, že představuje „hegemonii zemí jádra nad periferií“, a tím i nový imperialismus. Dominance angličtiny a paradigma televi-

ze způsobují, že každá pozice mimo tento rámeček se jeví jako úchylnka.

K podobným tvrzením dospívá také Elena Gapova, jejíž text pohlíží z marxistického hlediska na události v Bělorusku, a tím pro čtenáře otevírá výhled na hlubší sociální konflikty než většina ostatních příspěvků ve sborníku. Kam se dostaneme, budeme-li hnutí za národní nezávislost ve východní Evropě sledovat z třídního hlediska? Ukáže se, že alespoň zčásti pro tato hnutí platí, že aspirace určité třídy (intelektuálů, prozápadní střední třídy, neziskových organizací atd.) získávají převahu nad ostatními, ale tím současně přestávají být chápány jako přání zvláštní třídy a proměňují se v hnutí za národní identitu proti sovětskému imperialismu. V konkrétním případě Běloruska to znamená, že konfrontace mezi opozičním hnutím podporujícím běloruštinu a autoritářským prezidentem Lukašenkem je částečně vyvolávána aspiracemi demokratické opozice a velká část obyvatelstva nakonec necítí mnoho sympatií ani k jedné z obou stran.

Optika nabízená Gapovou nás zavádí do nitra mnoha problémů, s nimiž se dnes potýká politika v zemích Druhého světa. Hnutí za demokracii a jejich jazyk formulovaný Západem reprezentují přání pouze některých vrstev společnosti těchto zemí, zatímco jiná velká skupina obyvatelstva má oprávněné obavy z toho, že je Západ pohltil za nerovných podmínek, které sice umožňují rozvoj jejich země, ale přitom zachovávají západní ekonomickou a mediální nadvládu. Mimo tento jazyk však neexistuje žádný alternativní teoretický nebo politický prostor, ale pouze zmatení a úchylnky: jako kupříkladu v dnešním Polsku, kde přání mít popularitu socialistů spojené s klerikálním nacionalistickým kapitalismem vytváří velmi problematický politický scénář; nebo v Bulharsku, kde postkomunisté a roajalisté dokázali společně sestavit vládu bez velkých ideologických zábran; nebo na Ukrajině, kde oranžová revoluce rychle ztroskotala na nepřijatelném (alespoň ze západního

hlediska) faktu, že velmi mnoho Ukrajinců chtělo vědomě hlasovat pro nemyslitelného Janukoviče. Je-li skutečně volba pouze mezi Lukašenkem a tím, že hlavní třída v Bělorusku bude nést jméno George W. Bushe juniora, jak se přihodilo po růžové revoluci v Tbilisi, pak jak se rozhodnout? Proč ve Druhém světě nevzniká žádné domácí levicové politické hnutí usilující o prosazení solidarity a globální spravedlnost?

Jestliže byl komunistický systém strašlivý, pak zčásti proto, že byl příliš systémový. Proto se nejen obsah sborníku, ale rovněž forma, jím je psán, a směsice smíchu a úzkosti, kterou čtenáři předkládá, snaží najít nové způsoby myšlení vhodné k boji proti „novým nemocem duše“, řečeno s Julií Kristevou, jež se zmocnily regionu východní Evropy. Toto úsilí vrcholí v úvodním textu, v němž editorky rozmatávají spletenec terminologie používané k označení východní Evropy, aby našly nové spojnice mezi nemateriálním myšlením a hrubým materiálním nezmapované sociální zkušenosti, a dále také v závěrečném příspěvku, jehož autor vystupuje pod pseudonymem „Benni Goodman“. Tento text nabízí opojnou kombinaci vtipů a patosu, prázdných míst a míst přehuštěných, vysoké teorie a osobních vzpomínek spojených s alkoholem a erotikou k tomu, aby lépe osvětlil problematiku socialistického a postsocialistického Bulharska. Příspěvek je současně matoucí i poutavý a staví před nás možná nejzávažnější problém celého sborníku: i když starý systém byl strašlivý, je možné myšlenkově postoupit dále nebo vytvořit systém nový? Nebo je současná východní Evropa prostorem, který uniká každému, byť i sebecitlivějšímu teoretizujícímu projektu? Zdá se mi, že právě tento stav přesně vyjadřuje srdceryvné zaklínadlo, jež slyším od svých běloruských kolegů skoro při každé návštěvě: „Nevím, jestli patřím na akademickou půdu.“ Tato slova se jen částečně týkají schopnosti běloruských akademiků zajistit si živobytí, ale o to silněji způsobilosti akademické